

تحقيق حول عدد الحجاج التي حجها الإمام الحسن عليه السلام ماشياً

على أكبر ذاكري^١

من فضائل الإمام الحسن المجتبي عليه السلام، حجّه لبيت الله الحرام مشياً من المدينة إلى مكة المكرمة، وقد ذُكرت هذه الحجج بأعدادٍ مختلفةٍ: خمسة عشر، عشرون، وخمسة وعشرون حجّةً.

بالنظر إلى الفترة المحدودة لإمامة الإمام المجتبي عليه السلام، هناك سؤال يُطرح ألا وهو متى حجَّ الإمام الحسن عليه السلام ماشياً؟

تتضمن هذه المقالة تبييناً للعدد الصحيح لحجج الإمام عليه السلام سيراً على الأقدام، وكذلك توضيحاً لكيفية القيام بهذه الحجج، وذلك بالاستناد إلى الأدلة البحثية التوثيقية، والتي من خلالها تمّ التوصل إلى نتيجةٍ وهي أنّه وبالنظر إلى عصر إمامة الإمام المجتبي عليه السلام فإنه يمكن اعتبار أنّ هذه الأعداد باعتبارها حجاً سيراً على الأقدام، من المدينة المنورة إلى مكة المكرمة، تتعارض مع الحقائق التاريخية، وغير دقيقة. وبالتالي يمكن القول بأنّ مشى الإمام الحسن المجتبي عليه السلام حسب ما ذكرته الرواية الصحيحة، يتعلّق بالذهاب من مكة إلى منى، ومن هناك إلى عرفات، ثم إلى المشعر الحرام، وأحياناً أخرى إلى منى.

١. عضو الهيئة التعليمية للجنة سيرة أهل البيت، قسم التاريخ والسيرة في مؤسسة العلوم والثقافة

بناءً على هذا الاستنتاج، فإنه يمكن تصوّر إمكانية أداء فريضة الحج مع ما يرافقها من شروط، قبل إمامة الإمام الحسن المجتبي عليه السلام.

الكلمات الرئيسية: الإمام الحسن، الحج مشياً، مكة، منى، عرفات، المشعر الحرام.

فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام

سال بیست و دوم، شماره هشتاد و پنجم

بهار ۱۴۰۰

پژوهشی درباره تعداد حج‌های پیاده امام حسن مجتبی علیه السلام

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱/۱۶

تاریخ تأیید: ۱۴۰۰/۳/۲

علی‌اکبر ذاکری^۱

یکی از فضایل امام حسن مجتبی علیه السلام، انجام حج‌های پیاده از مدینه تا مکه است، ولی تعداد این حج‌ها به صورت‌های مختلف؛ یعنی پانزده، بیست و بیست و پنج حج گزارش شده است. با توجه به دوران محدود ده ساله امامت آن حضرت علیه السلام، این پرسش وجود دارد که ایشان در چه مقطعی این تعداد حج پیاده را انجام داده است؟ مقاله پیش رو که با هدف بررسی میزان درستی این آمار و چگونگی انجام آن با روش سندپژوهی تدوین یافته است به این نتیجه رسیده است که با توجه به دوران امامت آن حضرت علیه السلام، این آمار به عنوان حج پیاده از مدینه به مکه نادرست و ناهم‌گون با حقایق تاریخی است. به نظر می‌رسد پیاده‌روی‌های امام علیه السلام مربوط به رفتن از مکه به منا و از آن‌جا به عرفات و سپس به مشعر و گاه به منا بوده است و روایتی صحیح نیز به این نکته اشاره کرده است. بر اساس این برداشت، امکان انجام حج با چنین شرایطی قبل از امامت آن حضرت نیز متصور است.

کلیدواژگان: امام حسن علیه السلام، حج پیاده، مکه، منا، عرفات، مشعر.

۱. عضو هیئت علمی گروه سیره اهل بیت علیهم السلام، پژوهشکده تاریخ و سیره پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی: (a.zakerkhomi@isca.ac.ir).

۱. مقدمه

امام حسن مجتبی علیه السلام (د. ۴۹ ه.ق.)^۱ سبط اکبر رسول خدا صلی الله علیه و آله در مقام دومین امام شیعیان جای دارد. برای ایشان خصایص و فضایل متعددی برشمرده می‌شود. خصایص و فضایی مانند حلم، بردباری،^۲ کمک به مستمندان و دو بار تقسیم تمام اموال خود با فقرا از آن‌ها هستند.^۳ پیاده رفتن به مکه برای انجام حج در سفرهای متعدد از دیگر فضایی است که مورخان و محدثان برای آن حضرت گزارش می‌کنند.^۴ بدیهی است انجام پیاده فریضه حج، ارزشمند است و به گفته رسول خدا صلی الله علیه و آله برای چنین شخصی در هر گام، ثواب و اجر زیادی ثبت می‌گردد.^۵

پرسش اصلی این است که آیا امام حسن علیه السلام بیست حج پیاده از مدینه تا مکه انجام داده‌اند؟ پرسش دوم هم این است که آیا منظور از حج پیاده در اخبار حج، پیاده رفتن از مدینه تا مکه است که خیلی‌ها تصور کرده‌اند؟ یا منظور پیمودن مسیر مکه تا عرفات و مشاعر است؟

پرسش‌های دیگری هم مطرح است. مانند پرسش مهم اگر روایاتی بر بیست مرتبه حج پیاده دلالت کنند و به ظاهر معتبر باشند، ولی با واقعیت‌های تاریخی دوران زندگانی امام دوم علیه السلام و وضعیت اجتماعی و سیاسی آن زمان ناسازگار باشند، آیا صرف اعتبار و صحت سند آن‌ها کافی است؟ این‌ها پرسش‌هایی است که لازم است، پاسخ روشنی به آن‌ها داده شود.

۱. کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۴۶۱؛ کلینی در این کتاب، زمان شهادت حضرت سال ۴۹ و ۵۰ ه.ق. می‌داند.

۲. ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۱، ص ۱۹.

۳. کلینی، الکافی، ج ۷، ص ۴۶۱.

۴. همان.

۵. بزار، البحر الزخار، ج ۱۱، ص ۵۲؛ برقی، المحاسن، ج ۱، ص ۷۰.

فرضیه مقاله حاضر این است که با توجه به دوران زندگانی پر تلاطم امام حسن علیه السلام (د. ۴۹ ه.ق.) و هزینه‌های سفر حج و حضور ایشان برای مدتی در کوفه، امکان این تعداد حج پیاده از مدینه به مکه برای ایشان میسر نبوده است و ممکن است، منظور حج پیاده از مکه تا عرفات و منا باشد.

هم‌چنین هدف مقاله حاضر، تحقیق و بررسی اخباری است که بیست، بیست و پنج یا پانزده حج پیاده برای امام حسن علیه السلام نقل می‌کنند که با شیوه اسنادی و کتاب‌خانه‌ای و با روش تحلیلی و توصیفی، این موضوع بررسی می‌شود و به توجیه این آمار می‌پردازیم.

۲. پیشینه

موضوع حج‌های پیاده امام دوم علیه السلام، تحقیق محققان را در پی نداشته است و تا جایی که جست‌وجو کردیم، کسانی که درباره زندگانی امام حسن علیه السلام کتاب یا مقاله نوشته‌اند، تنها به برشمردن تعداد حج‌های پیاده ایشان بسنده کرده‌اند و آن را جزو سیره عبادی حضرت شمرده‌اند. رسولی محلاتی (د. ۱۳۹۸) در کتاب *زندگانی امام حسن مجتبی علیه السلام* تعداد حج‌های امام دوم علیه السلام را بیست و پنج، بیست و پانزده حج گزارش می‌کند.^۱ کتاب *اعلام الهدایة* خبر بیست حج را بیان می‌کند.^۲ کتاب *امام حسن علیه السلام و امام حسین علیه السلام* در روایات اهل سنت، بیست و پنج حج پیاده برای امام حسن علیه السلام گزارش می‌کند.^۳ کتاب *حج در سیره و سخنان امام حسن علیه السلام و امام حسین علیه السلام* تحقیقی در این باره انجام نداده است.^۴ *دانشنامه جهان اسلام*، گزارش پانزده بار حج را برای امام می‌پذیرد.^۵

۱. سید هاشم رسولی محلاتی، *زندگانی امام حسن مجتبی علیه السلام*، ص ۳۰۱.

۲. جمعی از نویسندگان، *اعلام الهدایة الامام الحسن المجتبی علیه السلام*، ص ۳۴.

۳. مهدی اکبرنژاد، *امام حسن و امام حسین علیه السلام* در روایات اهل سنت، ص ۶۷.

۴. داود حسینی، *حج در سیره و سخنان امام حسن و امام حسین علیه السلام*، ص ۵۹.

۵. محمود مهدوی دامغانی و اسماعیل باغستانی، «مدخل حسن بن علی امام»، *دانشنامه جهان اسلام*، ج ۱۳، ص ۳۱۰.

هم‌چنین در مجموعه مقالات همایش بین‌المللی سبط‌النبی امام حسن مجتبی علیه السلام در چندین مقاله، فقط آمار حج‌های پیاده حضرت آمده است و تحقیقی در درستی آمار و شیوه پیاده‌روی دیده نمی‌شود. قاسم خانجانی در مقاله امام حسن علیه السلام از دیدگاه اهل سنت معتقد است که بر اساس قول مشهور پانزده، بیست و بیست و پنج حج پیاده انجام داده‌اند.^۱ مقاله فضایل و مناقب امام حسن مجتبی علیه السلام از دیدگاه اهل سنت، آمار بیست و پنج حج که بیش از ده حج آن پیاده بوده است را بیان می‌کند.^۲ مقاله سیره اخلاقی و اجتماعی امام حسن علیه السلام از نگاه مستشرقان، بیست و پنج حج پیاده را می‌پذیرد.^۳

بررسی دیگر مکتوبات درباره امام مجتبی (د. ۵۴۹.ق.)، حکایت از ارائه آمار بدون تحقیق درباره درستی آن دارد. از این روی، این مطلب نیاز به پژوهش دارد. به ویژه که کارگزاران حج اعم از روحانیان، مدیران و مسئولان در جلسات خود به این آمار استناد می‌نمایند و آن را از مدینه به مکه می‌شناسند.

۳. اقوال درباره تعداد حج‌های پیاده امام حسن علیه السلام

اقوال بر اساس دو ملاک فراوانی و اعتبار منابع ارائه می‌شوند و این نکته بیان خواهد شد که در این گزارش‌ها از تعبیر حج پیاده یا تعبیر حج پیاده از مدینه به مکه استفاده شده است؛ زیرا درباره حج پیاده در احادیث، دو مصداق گزارش شده است.

۱. قاسم خانجانی، «امام حسن علیه السلام از دیدگاه اهل سنت»، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی سبط‌النبی، ج ۳، ص ۲۵۰.

۲. فاطمه سیفی، «فضایل و مناقب امام حسن مجتبی علیه السلام از دیدگاه اهل سنت»، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی سبط‌النبی، ج ۳، ص ۲۶۴.

۳. محمدرضا احمدی ندوشن، «سیره اخلاقی و اجتماعی امام حسن علیه السلام از نگاه مستشرقان»، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی سبط‌النبی، ج ۳، ص ۳۶۵.

۱. پیاده پیمودن مسیر مدینه تا مکه که اکنون ۴۲۷ کیلومتر است. امام سجاد علیه السلام مسیر مدینه تا مکه را در بیست روز پیاده می‌پیمود^۱ و بیشتر، حج را سواره انجام می‌داد. آن حضرت، بیست و دو حج با یک مرکب انجام داد.^۲

۲. پیاده روی در حج؛ یعنی رفتن از مکه به عرفات، مشعر و منا تا هنگام احرام. حج تمتع که برای افراد غیر مکی است، متشکل از عمره و حج است و مکیان فقط حج دارند. مکیان حج افراد یا قران و عمره ندارند. طبق آنچه بیان می‌شود از مکه تا عرفات ۱۲ میل است^۳ که حد مسافت شرعی است.^۴ از این روی در آن زمان، نماز قصر بود و امام علی علیه السلام پیشنهاد عثمان را برای خواندن کامل نماز عصر رد کرد و مخالفت با سنت پیامبر صلی الله علیه و آله دانست.^۵ باید توجه داشت که راه‌های آن زمان، چندان هموار نبودند و نباید با این زمان مقایسه شود. بعد از نقل و بررسی اقوال باید دید که کدام پیاده روی قابل پذیرش است.

۱-۳. بیست حج پیاده

بیست حج پیاده برای امام حسن علیه السلام در منابع اولیه و معتبر شیعه و تعدادی از کتاب‌های اهل سنت آمده است و برخی تصریح به پیمودن مسیر از مدینه تا مکه می‌کنند.
۱. کلینی (د. ۳۲۹ ه.ق.) در این باره می‌نویسد:

عبدالله بن سنان از شخصی از ابوجعفر امام باقر علیه السلام (د. ۱۱۴ ه.ق.) شنید که می‌فرمود: امام حسن علیه السلام در آستانه درگذشت خود، گریه می‌کرد. گفته شد:

۱. مفید، الإرشاد، ج ۲، ص ۱۴۴.

۲. کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۴۶۷.

۳. فیروزآبادی، القاموس المحيط، ج ۳، ص ۲۳۴.

۴. طوسی، المبسوط، ج ۱، ص ۱۴۱.

۵. کلینی، الکافی، ج ۴، ص ۵۱۸.

ای فرزند رسول خدا صلی الله علیه و آله! تو گریه می‌کنی در حالی که موقعیت بالای بی نزد پیامبر صلی الله علیه و آله داری و درباره تو گفته‌اند، آنچه گفته‌اند و در حالی که بیست حج پیاده انجام داده‌ای. حضرت در پاسخ فرمود: برای دو چیز گریه می‌کنم برای هول قیامت و جدایی از دوستان.^۱

در این خبر مشخص نمی‌شود که حج پیاده چگونه بوده است؟ بلکه از تعبیر بیست حج پیاده، استفاده می‌شود. بنابراین در یکی از مهم‌ترین کتاب‌های شیعه، بیست حج پیاده تأیید می‌گردد. در این خبر، مسیر پیاده‌روی حج به طور دقیق، مشخص نمی‌شود و بیان نمی‌گردد که از مدینه تا مکه بوده است یا در هنگام انجام مناسک حج از مکه بوده است که حج پیاده آن را می‌رساند.

۲. خبر بیست حج را صدوق (د. ۵۳۸۱.ق.۰) در *امالی* از علی بن حسن بن فضال از پدرش از امام رضا علیه السلام (د. ۵۲۰۳.ق.۰) از پدرانش به نقل از امام حسین علیه السلام (د. ۵۶۱.ق.۰) بیان می‌کند.^۲ همین خبر را صدوق در *عیون اخبار الرضا* علیه السلام هم می‌آورد^۳ که در آن، مسیر پیاده روی مشخص نیست که از مدینه به مکه یا از مکه تا مشاعر بوده است.

۳. در کتاب *الزهد*، منسوب به حسین بن سعید اهوازی (د. قرن سوم) در خبری مجهول آمده است که بیست حج سواره و بیست حج پیاده انجام شده است.^۴ بدون این که مسیر پیاده روی در حج پیاده مشخص باشد. بدیهی است که انجام چهل حج، مبالغه‌آمیز است.

۱. همان، ج ۱، ص ۴۶۱.

۲. صدوق، *الأمالی*، ص ۲۲۲.

۳. همو، *عیون اخبار الرضا* علیه السلام، ج ۱، ص ۳۰۳.

۴. اهوازی، *الزهد*، ص ۷۹.

۴. شیخ طوسی (د. ۵۴۶۰.ق.) از موسی بن قاسم از صفوان بن یحیی (د. ۵۲۱۰.ق.) از عبدالله بن بکیر نقل می‌کند:

به امام صادق علیه السلام (د. ۵۱۴۸.ق.) گفتم: من می‌خواهم به مکه بروم. فرمود: پیاده نروید و سوار شوید. گفتم: خدا تو را اصلاح گرداند به ما خبر رسیده است که حسن بن علی علیه السلام بیست بار حج پیاده رفت، فرمود: حسن بن علی علیه السلام راه می‌رفت و همراه او محمل‌ها (هودج‌ها) و مرکب‌هایش حرکت می‌کردند.^۱

همچنین، حمیری (قرن سوم) خبر ابن بکیر را نقل می‌کند.^۲ حر عاملی (د. ۱۱۰۴.ق.) نیز این اخبار را بیان می‌کند.^۳

۵. شیخ طوسی (د. ۵۴۶۰.ق.)^۴ و حر عاملی (د. ۱۱۰۴.ق.) در خبری از موسی بن قاسم از ابن ابی عمیر (د. ۵۲۱۷.ق.) از حماد بن عثمان (د. ۱۹۰.ق.) گزارش می‌کنند: وقتی وی از امام صادق (د. ۵۱۴۸.ق.) از فضیلت پیاده رفتن به حج پرسید. پاسخ داد: حسن بن علی علیه السلام بیست بار پیاده با قدم‌هایش حج انجام داده است.^۵

در این خبر و اخبار گذشته، مسیر پیاده‌روی نه در پرسش و نه در پاسخ، مشخص نیست. تنها سند این خبر، صحیح است.

۱. طوسی، تهذیب الأحکام، ج ۵، ص ۱۲.

۲. حمیری، قرب الإسناد، ص ۱۷۰.

۳. حر عاملی، وسائل الشیعة، ج ۹، ص ۴۸۰؛ ج ۱۱، ص ۸۳، ۱۳۱.

۴. طوسی، تهذیب الأحکام، ج ۵، ص ۱۱.

۵. حر عاملی، وسائل الشیعة، ج ۹، ص ۴۸۰ و ج ۱۱، ص ۷۸.

۶. تعدادی از علمای اهل سنت از جمله ابونعیم (د. ۵۴۳۰.ق.) بیست حج پیاده را برای امام گزارش می‌کنند.^۱ ابن شهر آشوب (د. ۵۸۸.ق.) این قول را از وی گزارش می‌کند.^۲ ابن فندق (د. ۵۶۵.ق.) نیز بیست حج را برای امام دوم علیه السلام از قول عبدالله بن عمر (د. ۵۷۴.ق.) گزارش می‌کند و می‌افزاید در حالی که مرکب‌ها را با او حرکت می‌دادند.^۳

ابن عساکر (د. ۵۷۱.ق.) هم مانند ابونعیم از محمد بن علی امام باقر علیه السلام (د. ۱۱۴.ق.) از امام حسن علیه السلام نقل می‌کند که فرمود:

إِنِّي لَأَسْتَحْيِي مِنْ رَبِّي أَنْ أَلْقَاهُ وَ لَمْ أَمْشِ إِلَى بَيْتِهِ فَمَشَى عِشْرِينَ مَرَّةً مِنْ
الْمَدِينَةِ عَلَى رَجُلَيْهِ؛^۴ من از خدا خجالت می‌کشم که او را ملاقات کنم و پیاده به
سمت خانه‌اش نرفته باشم. پس بیست بار از مدینه با پای پیاده به حج رفتم.

این سخن دارای چند نکته مهم است که در اخبار قبلی نبود. یکی این که مسیر پیاده روی از مدینه مشخص شده است. نکته دیگر این که حضرت در گذشته، حج را سواره انجام می‌داد و بعد به فکر انجام حج پیاده افتاده است. هم‌چنین، نکته دیگری را می‌توان افزود که امام حسن علیه السلام در این مقطع در انجام حج خود، تصمیم‌گیرنده بودند و به تعبیر دیگر، ریاست کاروان و گروه حج با ایشان بوده است که تصمیم به پیاده روی گرفتند.

۱. همان؛ ابونعیم، حلیة الأولیاء، ج ۲، ص ۳۷؛ ابونعیم، معرفة الصحابة، ج ۲، ص ۷؛ ابن عساکر، تاریخ مدینة دمشق، ج ۱۳، ص ۲۴۲.

۲. ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۱۴.

۳. ابن فندق، لباب الأنساب، ج ۱، ص ۳۴۱.

۴. همان؛ ابونعیم، حلیة الأولیاء، ج ۲، ص ۳۷؛ ابونعیم، معرفة الصحابة، ج ۲، ص ۷؛ ابن عساکر، تاریخ مدینة دمشق، ج ۱۳، ص ۲۴۲.

۱-۱-۳. نگاهی به سند این اخبار

بر اساس این اخبار کتاب‌های حدیثی معتبر، امام حسن علیه السلام بیست مرتبه پیاده به حج رفته است. سند خبر کافی و الزهد مقطوع و مجهول است؛ زیرا کسی که عبدالله بن سنان از او نقل می‌کند، مشخص نیست. خبر حلبی که در تهذیب آمده است، صحیح است. خاندان فضال هم که در سند صدوق (د. ۵۳۸۱.ق.) آمده‌اند، فطحی هستند و حسن بن علی بن فضال (د. ۵۲۲۴.ق.) قائل به امامت عبدالله بن جعفر افطح بود، اما از این عقیده باطل خود برگشت^۱ و شیخ طوسی (د. ۵۴۶۰.ق.) او را ثقه می‌داند.^۲ فرزندش، علی بن حسن فطحی نیز که خبر را از پدرش نقل می‌کند، ثقه معرفی شده است^۳ و به روایات آنان اعتماد می‌شود.

هم‌چنین، تهذیب و قرب الإسناد این خبر را از ابن بکیر نقل می‌کنند که او هم فطحی است. شیخ طوسی، وی را فطحی موثق می‌داند^۴ اما نجاشی (د. ۵۴۵۰.ق.) درباره او نظری نمی‌دهد که نشانه تردید درباره وی است.^۵ بر این اساس، راویان این اخبار، فطحی مذهب هستند و خبر کافی، مرسل است. ممکن است که در این اخبار از جهت سند، خدشه وارد شود که راویان آن فطحی هستند، اما هر سه راوی فطحی این اخبار، توثیق شده‌اند. خبری که ابونعیم (د. ۵۴۳۰.ق.) می‌آورد، سندش عامی مذهب و معتبر نیست. فقط خبر حلبی، صحیح است.

۱. نجاشی، رجال النجاشی، ص ۳۶.

۲. طوسی، رجال الطوسی، ص ۲۵۴.

۳. طوسی، فهرست کتب الشیعه، ص ۲۷۲.

۴. همان، ص ۳۰۴.

۵. نجاشی، رجال النجاشی، ص ۲۲۲.

نکته مهم و قابل تأمل در اخبار کتاب‌های شیعه این است که هیچ‌گونه صراحت و حتی اشاره‌ای درباره مسیر پیاده روی دیده نمی‌شود که از کجا به کجا بوده است. از مدینه به مکه بوده است یا از مکه به عرفات؟ در خبر ابن بکیر، پرسش‌گر مسیر را به سوی مکه می‌داند و ممکن است سکوت حضرت، تقریری بر این ادعا معرفی شود، اما حضرت به صورت روشن، تعیین مسیر نمی‌کند و به شیوه پیاده روی می‌پردازد که پیاده آن گونه که شما تصور می‌کنید، نبوده است. بلکه مرکب هم همراه داشته‌اند. خبر ابونعیم، صراحت در پیمودن مسیر از مدینه به مکه دارد. در نتیجه، اگر وجه دیگری برای پیاده روی امام حسن علیه السلام برای حج تصور شود با اخبار کتاب‌های شیعه مخالفت نخواهد داشت.

۲-۱-۳. بازتاب این قول در کتاب‌های معاصران

خبر بیست حج پیاده را نویسندگان معاصر بازتاب داده‌اند. شاید بتوان مدعی شد که یکی از اولین کسانی که بیست حج امام حسن علیه السلام را مطرح می‌کند، محسن قرائتی است که زودتر از دیگران درباره حج کتاب نوشته است. ایشان به نقل از منابع می‌نویسد:

امام حسن علیه السلام بیست مرتبه پیاده به حج رفتند.^۱

دیگران نیز، این نظر را بازتاب داده‌اند که به نمونه‌هایی از آن‌ها اشاره می‌کنیم تا مشخص شود این آمار، پذیرش دیگران را در پی داشته است. صادقی اردستانی^۲ و رمضان محمدی^۳ آن را نقل می‌کنند و محقق در این باره می‌نویسد:

۱. محسن قرائتی، حج، ص ۴۹، به نقل از طوسی، تهذیب الأحکام، ج ۵، ص ۱۲؛ حر عاملی، وسائل الشیعة، ج ۱۱، ص ۷۸.

۲. احمد صادقی اردستانی، حج از میقات تا میعاد، ص ۸۹.

۳. رمضان محمدی، پرسمان قرآنی حج، ص ۱۹۲.

در اهمیت و جایگاه حج از منظر امام حسن علیه السلام همین بس که آن حضرت

بیست تا بیست و پنج بار حج پیاده گزارده است.^۱

بر این اساس می توان مدعی شد که جمع قابل توجهی، این نظر را پذیرفته اند و آنچه نقل شد، نمونه ای از این باور است.

۲-۳. بیست و پنج حج

ابن شهر آشوب (د. ۵۵۸۸ ه.ق.) بیست و پنج حج را از امام صادق علیه السلام گزارش می کند^۲ ولی منبع وی مشخص نیست. او در این باره می نویسد:

عبدالله بن عبید بن عمیر (د. ۱۱۳ ه.ق.) از عبدالله بن عباس (د. ۶۵ ه.ق.) گفت:

از چیزی پشیمان نیستم مانند پشیمانیم از پیاده نرفتن به حج در ایام جوانی. به

تحقیق حسن بن علی علیه السلام بیست و پنج بار پیاده به حج رفت در حالی که اسب های

نجیب را همراه او حرکت داده می شد.^۳

بیست و پنج حج در گزارش های ابن ابی نجیح (د. ۱۳۱ ه.ق.) هم وجود دارد^۴ و مشابه

خبر ابن عباس (د. ۶۵ ه.ق.) از عبدالله بن عبید بن عمیر (د. ۱۱۳ ه.ق.) مستقل آمده است.^۵

در این اخبار، صراحتی درباره مسیر پیاده روی دیده نمی شود. بیهقی سند خبر ابن عباس را

ضعیف می شمارد و می افزاید:

پروژه گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تاریخ جامع علوم انسانی

۱. محمد اکبر محقق، حج گنجینه اسرار، ص ۶۰.

۲. ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۱۴.

۳. ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۳، ص ۲۴۲؛ ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۱۴؛ لَقَدْ حَجَّ الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ خَمْسًا وَعِشْرِينَ حَجَّةً مَاشِيًا وَإِنَّ النَّجَائِبَ لَتُقَادُ مَعَهُ.

۴. ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۳، ص ۲۴۴.

۵. حاکم، المستدرک، ج ۳، ص ۱۸۵؛ سبحانی، موسوعه الفقهاء، ج ۱، ص ۲۳.

این تأسف از حسن بن علی علیه السلام هم روایت شده است.^۱

اشاره به این نکته لازم است که مصعب زبیری (د. ۵۲۳۶ ق.م)، بیست و پنج حج را برای امام حسین علیه السلام می‌دانست^۲ و دیگران هم از او، پیروی کردند.^۳ طبق نقل ابن سعد (د. ۵۲۳۰ ق.م) عبدالله بن عبید بن عمیر، بیست و پنج حج را برای امام حسین علیه السلام می‌دانست.^۴ این موضوع نشان می‌دهد که درباره بیست و پنج حج، نسخ کتاب‌های مختلف درباره امام حسن علیه السلام و امام حسین علیه السلام اختلاف دارند.

برقی (د. ۵۲۸۰ ق.م) بدون بیان عدد حج، این خبر را می‌آورد.^۵ ابن اثیر (د. ۵۶۳۰ ق.م) در درستی آن درباره امام حسین علیه السلام تردید می‌نماید؛ زیرا فقط نوزده سال بعد از خلافت امام علی علیه السلام زنده بوده است.^۶ این استدلال، استبعاد آمار حج‌های امام حسن علیه السلام را که تنها ده سال بعد از پدرشان زنده بودند، بیشتر نشان می‌دهد؛ زیرا چنانچه قبل از آن به حج می‌رفتند، پیاده نبوده است و همراه پدر با مدیریت ایشان بوده است و فرضیه مقاله را ثابت می‌کند. آمار بیست و پنج حج پیاده برای امام حسن علیه السلام در آثار معاصران آمده است.^۷

۱. بیهقی، سنن الکبری، ج ۴، ص ۳۳۱؛ ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۳، ص ۲۴۲-۲۴۳.

۲. زبیری، نسب قریش، ص ۲۵.

۳. ابن عبدالبر، الاستیعاب، ج ۱، ص ۳۹۷؛ ابن اثیر، المختار من مناقب الأخیار، ج ۲، ص ۱۱۷؛ علامه حلی، کشف الیقین، ص ۳۰۶؛ ابونعیم، معرفة الصحابه، ج ۲، ص ۱۴؛ ابن اثیر، اسد الغابه، ج ۱، ص ۴۹۸؛ نووی، تهذیب الأسماء و اللغات، ص ۱۱۹.

۴. ابن سعد، طبقات الکبیر، ج ۶، ص ۴۱۰؛ ابن جوزی، صفة الصفوه، ج ۱، ص ۳۸۷.

۵. برقی، المحاسن، ج ۱، ص ۷۰.

۶. ابن اثیر، اسد الغابه، ج ۱، ص ۴۹۸.

۷. احمد صادقی اردستانی، حج از میقات تا میعاد، ص ۸۹؛ حسین انصاریان، حج در آئینه عرفان، ص ۹۷؛ علی اکبر رضائی، تاریخ اسلام از وفات پیامبر صلی الله علیه و آله تا سقوط بنی امیه، ص ۱۳۱؛ محمدتقی رهبر، ابعاد سیاسی و اجتماعی حج، ص ۱۳۸.

۳-۳. پانزده حج پیاده

گزارش‌هایی داریم که امام حسن علیه السلام پانزده حج پیاده گزارده است.^۱ علی بن زید بن جدعان (د. ۱۲۹ یا ۱۳۱ ه.ق.) راوی این خبر است.^۲ در این گزارش‌ها، مسیر پیاده روی، تعیین نشده است. هم‌چنین بعید نیست، عشر در اخباری تبدیل به عشرين شده باشد و گاهی بر عکس اتفاق افتاده باشد.

۳-۴. حج پیاده بدون آمار

برخی راویان که آمار بیست و پنج حج پیاده حسن بن علی علیه السلام و تقسیم اموالش را دو بار در راه خدا گزارش می‌کنند، مانند ابن ابی نجیح در خبری دیگر، فقط از حج پیاده ایشان یاد می‌کنند.^۳ طبق روایتی که در کافی آمده در سفری که ایشان پیاده به حج می‌رفت، ایشان آسیب دید و برای درمان آن توقف کردند و روغنی برای مداوای پای آسیب دیده خود از مردی سیاه پوست خریدند.^۴ هم‌چنین، ابن اثیر (د. ۵۶۳۰ ه.ق.) و نووی (د. ۵۶۷۶ ه.ق.) حج پیاده را برای حضرت بیان می‌کنند، ولی آماری ارائه نمی‌کنند.^۵ چنین می‌نماید که این دو، آمار بیست حج یا پانزده حج را درست نمی‌دانستند.

۱. ذهبی، تاریخ الاسلام، ج ۴، ص ۳۷.

۲. ابن سعد، طبقات الکبیر، ج ۶، ص ۳۷۴؛ ابن عساکر، تاریخ مدینة دمشق، ج ۱۳، ص ۲۴۳؛

اربلی، کشف الغمّة، ج ۱، ص ۵۵۶؛ ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۱۰.

۳. ابونعیم، معرفة الصحابه، ج ۲، ص ۳۷؛ ابن عساکر، تاریخ مدینة دمشق، ج ۱۳، ص ۲۴۴.

۴. کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۴۶۳.

۵. ابن اثیر، اسد الغابة، ج ۱، ص ۴۹۰؛ نووی، تهذیب الأسماء و اللغات، ص ۱۱۶.

۳-۵. جمع‌بندی اقوال

از آنچه بیان شد، استفاده می‌شود که بیست حج پیاده، بیشتر در منابع شیعه آمده است و در آن‌ها، صراحتی در بیان مسیر پیاده‌روی دیده نمی‌شود و فقط در نقل ابونعیم (د. ۴۳۰ ه. ق.) از علمای اهل سنت، ابتدای مسیر مدینه تعیین شده است. بیست و پنج و پانزده حج را منابع اهل سنت گزارش می‌کنند.

البته در نقلی در کتاب *مناقب* از امام صادق علیه السلام بیست و پنج بار حج پیاده بیان شده است^۱ که علامه مجلسی (د. ۱۱۱۰ ه. ق.) آن را نقل می‌کند^۲، اما منبع اصلی آن، مشخص نیست. مسیر پیاده‌روی در اخبار بیست و پنج و پانزده حج بیان نشده است ولی برداشت از آن‌ها، مسیر مدینه تا مکه است که فقط در چند خبر آمده است.

۴. نقد اقوال

در سند بسیاری از اخبار نقل شده تردید است، اما چند خبر از اخبار آمار بیست حج، دارای سند معتبر و صحیح هستند. برای اثبات فرضیه و توجیه این اخبار در آغاز، توجیه و تفسیری که برای این اخبار می‌توان بیان کرد، ارائه می‌شود. سپس دلایلی که سبب تضعیف این آمار خواهد بود، بیان می‌گردد.

۴-۱. دو توجیه برای اخبار حج پیاده امام حسن علیه السلام

طبق آنچه بیان شد، امکان بیست و پنج حج در دوران زندگانی امام حسن علیه السلام میسر نبوده است. آمار بیست حج در کتاب‌های معتبر شیعه با سند صحیح و در اخبار مختلف آمده است. بنابراین یا باید آن را پذیرفت و یا وجهی برای آن بیان کرد که از مجموع اخبار می‌توان دو توجیه برای این اخبار ارائه کرد.

۱. ابن شهر آشوب، *مناقب آل ابی طالب*، ج ۴، ص ۱۴.

۲. مجلسی، *بحار الانوار*، ج ۴۳، ص ۳۳۹.

۱-۱-۴. پیاده با استفاده از مرکب

در بیشتر اخبار، مسیر پیاده‌روی تعیین نشده است و فقط تعبیر حج پیاده آمده است. تنها در خبری که ابونعیم (د. ۵۴۳۰.ق.) نقل می‌کند، مسیر از مدینه به مکه تعیین شده است که سند آن عامی است. همین مورد را می‌توان دلیل برداشت معاصرانی دانست که مسیر را از مدینه به مکه فرض می‌کنند. بر اساس خبری، عبدالله بن بکیر به امام صادق علیه السلام می‌گوید، ما می‌خواهیم به مکه پیاده برویم و امام به او توصیه می‌فرماید:

لَا تَمْشُوا وَ اَخْرُجُوا رُكْبَانًا؛ پیاده نروید و سواره خارج شوید.

ابن بکیر طبق نقل کافی می‌گوید که امام حسن علیه السلام پیاده به حج رفت^۱ و طبق نقل دیگران می‌گوید که بیست حج پیاده انجام داد.^۲ این سخن؛ یعنی ما از ایشان پیروی می‌کنیم. امام علیه السلام در پاسخ به او فرمود:

او پیاده بود در حالی که هودج‌ها و مرکب‌ها با او حرکت داده می‌شدند.^۳

این تعبیر که با خود مرکب و هودج را می‌برد در اخبار بیست و پنج حج پیاده اهل سنت هم آمده است. امام در این خبر درباره ادعای ابن بکیر که پیاده روی حضرت را از مدینه به مکه تصور می‌کرد، اظهار نظر نمی‌نماید. بلکه بیان می‌کند در صورت نیاز، بخشی از مسیر را با مرکب سواره می‌پیمود؛ یعنی این گونه نبود که تمام مسیر را پیاده برود. محامل که در این روایات آمده است به معنای هودج است که بالای مرکب قرار می‌دهند تا در آن مستقر شوند. رجال به معنای شتر یا مرکب که در سفر بر آن سوار می‌شوند و از آن استفاده می‌کنند. این روایت نشان می‌دهد در پیمودن مسیر، حضرت از

۱. کلینی، الکافی، ج ۴، ص ۴۵۵.

۲. حمیری، قرب الإسناد، ص ۱۷۰؛ طوسی، تهذیب الأحکام، ج ۵، ص ۱۲.

۳. همان.

مرکب هم استفاده می‌کردند و در سفرهای حج، بخشی از مسیر را پیاده می‌رفتند. شیخ طوسی (د. ۴۶۰.ق.) بعد از نقل خبر سیف تمار و اخبار حج پیاده این گونه اظهار نظر می‌کند:

کسی که توان بر پیاده‌روی دارد و از کسانی است که پیاده‌روی او را بر دعا و عبادت تضعیف نمی‌کند یا با او مرکب است که در صورت ناتوانی از آن استفاده کند. پیاده‌روی برای او، برتر از سوار شدن است اما کسی که دچار ضعف می‌شود و همراهش چیزی نیست که در صورت ناتوانی بر آن سوار شود برای او جایز نیست، جز این که سواره بیرون رود. آن گونه که در خبری تعلیل شده است و اخبار دیگری بر آن دلالت می‌کند.^۱

شیخ طوسی به صراحت بیان می‌کند، اگر پیاده‌روی انسان را دچار ضعف و مشکل کند و از عبادت باز دارد باید از آن اجتناب کند و بر مرکب سوار شود. در اخبار مربوط به امام حسن علیه السلام همراه بردن مرکب‌های راهوار حکایت از آن دارد که بخشی از مسیر را پیاده می‌رفتند و از مرکب هم استفاده می‌کردند؛ زیرا در پاسخ به پرسش خاص ابن بکیر آمده است. البته در نقل کافی عدد حج‌های پیاده نیامده است. بنابراین توجیه، پیاده‌روی در کل مسیر نبوده است چه آن را از مدینه بدانیم یا از مکه به مشاعر که در توجیه دوم می‌آید. در واقع، ما منکر اصل پیاده‌روی امام حسن علیه السلام و اجر آن نیستیم، بلکه اگر حرکت از مدینه باشد، درباره آمارها تردید وجود دارد.

۲-۱-۴. پیاده رفتن از مکه به مواقف

توجیه دیگری که برای سفرهای حج امام حسن علیه السلام بیان می‌شود این است که ایشان مسیر مکه به مواقف و برعکس را که به مقدار یک منزل و مسافت شرعی ۲۲/۵ تا عرفات

۱. طوسی، الاستبصار، ج ۲، ص ۱۴۲.

بوده است، پیاده می‌رفتند. به تعبیر روشن‌تر، حج پیاده دارای دو مفهوم است. یکی پیاده رفتن از شهر و مکانی دیگر به مکه، مانند مدینه به مکه. به همین جهت گاهی حج پیاده، مقید به پیاده آمدن از شهر محل سکونتش می‌گردید^۱ و یا در حج نذری با تعبیر پیاده تا بیت‌الله الحرام آمدن، این مفهوم مشاهده می‌شود.^۲

مفهوم دیگر حج پیاده به معنای انجام مناسک حج از روز هشتم ذی‌حجه با احرام در مکه و رفتن به عرفات و برگشتن به منا است. البته باید توجه داشت در آن زمان، راه‌ها مانند امروز هموار نبود و مکه نیز مانند امروز بزرگ نبود. از این رو، فاصله مکه تا عرفات و منا و اندازه مسافت شرعی آن، موجب شکسته شدن نماز می‌شد. حتی در عصر جاهلیت به جهت دوری عرفات، افراد قبیله قریش به بهانه این که عرفات خارج حرم است به عرفات نمی‌رفتند.^۳

به همین دلیل، غالب بزرگان برای پیمودن این مسیر از مرکب بهره می‌بردند. این که افرادی در سفرهای متعدد یا در همه سفرهای حج خود از این روش استفاده کنند محدود بوده است. به همین جهت، امام حسن علیه السلام به این کار ممتاز شده‌اند. در خبری، عبدالله بن عباس تأکید بر این روش را از پیامبر صلی الله علیه و آله نقل می‌کند و در این باره می‌گوید:

هر کس از مکه حج انجام دهد هر گامی که شترش بر می‌دارد برای او هفتاد حسنه نوشته می‌شود. پس اگر پیاده حج انجام دهد برای هر گامی که بر می‌دارد، هفت صد حسنه از حسنات حرم برایش نوشته می‌شود.^۴

۱. صدوق، *الأمالی*، ص ۵۵۰.

۲. طوسی، *الاستبصار*، ج ۴، ص ۴۹.

۳. راوندی، *فقه القرآن*، ج ۱، ص ۲۷۷.

۴. ازرقی، *اخبار مکه*، ج ۲، ص ۷؛ *بزار، البحر الزخار*، ج ۱۱، ص ۵۲.

از این رو، ابن عباس بر عدم انجام حج پیاده در جوانی تأسف می‌خورد و از امام حسن علیه السلام تجلیل می‌کند.^۱ او نذر حج پیاده را تفسیر به حرکت از مکه برای انجام حج معرفی می‌کند.^۲ مفهوم حج پیاده در نذر از مکه به مشاعر است نه از اماکن دیگر تا مکه. حج‌های امام حسن علیه السلام نیز این گونه بوده است. از مکه تا عرفات و منا را پیاده می‌پیمودند و در عین حال با خود مرکب هم داشتند که هم وسایل سفر سه روزه را با خود می‌بردند و هم در صورت خستگی بر مرکب سوار می‌شدند یا همراهان ایشان از آن استفاده می‌کردند. در خبری که عبادت و زهد ایشان را می‌ستاید در این باره آمده است:

حج را که پیاده انجام می‌داد، گاهی پا برهنه مسیر را می‌رفت.^۳

با اثبات این موضوع، بخش دوم فرضیه مقاله به اثبات می‌رسد که منظور از حج پیاده، پیاده‌روی در انجام مناسک حج در این آمار است. افزون بر آنچه در مفهوم حج پیاده بیان شد، خبری معتبر حکایت از آن دارد که حج پیاده امام حسن علیه السلام در مسیر مشاعر و انجام مناسک حج بوده است. در این خبر از امام صادق علیه السلام درباره مسیری که امام حسن علیه السلام پیاده می‌رفت، پرسیده می‌شود و حضرت مسیر پیاده متفاوتی برای حج امام حسن علیه السلام بیان می‌کند. با توجه به این خبر، اشکال بر تعداد آمار بیست حج حضرت بر طرف می‌شود و بخشی از این آمار قابل اثبات است؛ زیرا امکان پیمودن مسیر مشاعر در حج‌های دوران جوانی حضرت تا سال‌های پایانی عمر ایشان وجود داشته است. سند این خبر صحیح است. در این خبر، فضاله از رفاعه نقل می‌کند:

۱. بیهقی، سنن الکبری، ج ۴، ص ۳۳۱.

۲. صنعانی، المصنف، ج ۸، ص ۴۵۰.

۳. صدوق، الأمالی، ص ۱۷۸؛ وَ كَانَ إِذَا حَجَّ حَجَّ مَاشِيًا وَ رَبَّمَا مَشَى حَافِيًا؛ سیره حضرت این بود که هر حجی که انجام می‌داد حج پیاده انجام می‌داد و چه بسا پیاده می‌رفت. حج پیاده و پا برهنه با مسیر مکه تا منا و عرفات بیشتر سازگار است.

سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام: عَنْ مَشْيِ الْحَسَنِ عليه السلام مِنْ مَكَّةَ أَوْ مِنَ الْمَدِينَةِ؟ قَالَ: مِنْ مَكَّةَ وَ سَأَلْتُهُ إِذَا زُرْتُ الْبَيْتَ أَرْكَبُ أَوْ أَمْشِي؟ فَقَالَ: كَانَ الْحَسَنُ عليه السلام يَزُورُ رَاكِبًا وَ سَأَلْتُهُ عَنِ الرُّكُوبِ أَفْضَلُ أَوْ الْمَشْيُ؟ فَقَالَ: الرُّكُوبُ. قُلْتُ: الرُّكُوبُ أَفْضَلُ مِنَ الْمَشْيِ. فَقَالَ: نَعَمْ لِأَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صلى الله عليه وآله رَكِبَ؛^۱ از امام صادق عليه السلام پرسیدم از پیاده روی امام حسن عليه السلام که از مکه بوده یا از مدینه؟ فرمود: از مکه. پرسیدم، وقتی بخواهم خانه را طواف کنم سوار شوم و یا پیاده باشم؟ فرمود: امام حسن عليه السلام سواره خانه را زیارت می کرد. پرسیدم سواره برتر است یا پیاده؟ فرمود: سواره. پس گفتم: سواره برتر است از پیاده. فرمود: آری! زیرا رسول خدا صلى الله عليه وآله طواف را سواره انجام داد.

معنای خبر این است که امام حسن عليه السلام پیاده از مکه به مشاعر می رفته است، اما در هنگام بازگشت برای طواف زیارت از منا به سوی مکه سواره می آمده است. تعبیر کان یزور را کبا این نکته را می رساند و نشان می دهد که این سیره مستمر حضرت بوده است که طواف زیارت را بعد از بازگشت از منا، سواره انجام می داد. بر اساس این خبر، شیوه حج پیاده امام حسن عليه السلام متفاوت با قول مشهور است و از مدینه به مکه نبوده است.

فیض کاشانی (د. ۱۰۹۱ ه.ق.) بعد از نقل این خبر، سه پرسش رفاعه را در این خبر تفکیک می کند و توضیح می دهد. علامه مجلسی (د. ۱۱۱۰ ه.ق.) بعد از صحیح معرفی کردن خبر رفاعه، دیدگاه فیض را بدون استناد به وی بیان می کند.^۲

۱. معنای پرسش اول در عبارت عَنْ مَشْيِ الْحَسَنِ عليه السلام مِنْ مَكَّةَ أَوْ مِنَ الْمَدِينَةِ؟ این است که پیاده روی امام حسن عليه السلام برای حج آیا از مکه به منا و عرفات بوده است یا از

۱. کلینی، الکافی، ج ۴، ص ۴۵۶.

۲. مجلسی، مرآت العقول، ج ۱۸، ص ۱۱۰.

مدینه به مکه بوده است؟ که حضرت علیه السلام بیان می‌کند، این پیاده‌روی از مکه به منا و عرفات بوده است، نه از مدینه به مکه.

۲. معنای پرسش دوم این است که پس از این که از اعمال مناسک منا فارغ شد و خواست طواف زیارت را انجام دهد آیا پیاده از منا تا مکه را حرکت کند یا سواره؟^۱ که حضرت علیه السلام سیره امام حسن علیه السلام را سواره می‌داند.

هم‌چنین از خبری که صراحت دارد، استفاده می‌شود که منظور از حج پیاده، انجام مراسم حج تا زمان رمی جمره عقبه و تراشیدن سر است.^۲ بعد از آن می‌تواند سواره برای طواف برود؛ زیرا از زمانی که حاجی در مکه محرم می‌شود و به منا می‌رسد، محرم است و بعد از قربانی و تراشیدن سر از احرام خارج می‌شود و می‌تواند اعمال مکه را انجام دهد. در نتیجه، اگر کسی نذر حج پیاده کرده باشد، منظور پیاده‌روی در زمانی است که لباس احرام به تن دارد که دارای مشکلات بیشتری است.

۳. پرسش سوم همراه با تعجب است که انجام طواف و سعی سواره برتر است یا پیاده؟ پاسخ این است که سواره افضل است؛ زیرا پیامبر صلی الله علیه و آله این گونه عمل می‌کرد. با توجه به این که رسول خدا صلی الله علیه و آله سواره طواف کرده است^۳ می‌توان گفت که ممکن است نظر امام صادق علیه السلام این بوده است که اصل طواف را امام حسن علیه السلام به جهت پیروی از سیره نبوی، سواره انجام می‌داده است. فیض کاشانی دیگر روایات را بر توجیهی که در خبر رفاعه آمده است، حمل می‌کند. او درباره خبر عبدالله بن بکیر از امام صادق علیه السلام می‌گوید:

۱. فیض، الوافی، ج ۱۲، ص ۴۰۹.

۲. حرعاملی، وسائل الشیعة، ج ۱۱، ص ۹۰.

۳. کلینی، الکافی، ج ۴، ص ۴۲۹؛ صدوق، من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۴۰۲؛ ذهبی، تاریخ

الاسلام، ج ۶، ص ۵۲۷.

ظاهر نظر پرشش کننده این است که حج پیاده امام حسن علیه السلام (از مدینه) به سوی مکه بوده است. خبر رفاعه از امام صادق علیه السلام، نص در این است که پیاده روی امام حسن علیه السلام از مکه به موافق و در هنگام انجام مناسک حج بوده است.^۱

۲-۴. امکان سنجی حج گزاری امام حسن علیه السلام از مدینه به مکه

زندگانی امام حسن مجتبی علیه السلام را می توان به چند دوره کلی تقسیم کرد تا مشخص گردد در چه دوره ای امکان انجام این تعداد حج پیاده میسر بوده است و چند مرتبه می توانستند از مدینه تا مکه پیاده به حج بروند.

۱. دوران پیامبر صلی الله علیه و آله (د. ۵۱۱ ق.): امام حسن علیه السلام در سال سوم هجری متولد شد.^۲ در نتیجه در پایان زندگانی پیامبر صلی الله علیه و آله آن حضرت، کودکی هفت ساله بود.
۲. دوران خلفا: امام حسن علیه السلام در سال ۵۱۸ ق. در خلافت عمر (حک: ۱۳-۵۲۳ ق.) به سن بلوغ رسید. از این سال تا سال ۵۳۵ ق. در پایان دوران خلافت عثمان (حک: ۲۳-۵۳۵ ق.)^۳ هفده سال است. در این دوران امام حسن علیه السلام با پدر بزرگوارش، چندین حج انجام داد که سرپرستی کاروان حج اهل بیت با امام علی علیه السلام بود. در این باره، گزارشی از همراهی امام حسن علیه السلام با پدرش در مسجد الحرام وجود دارد.^۴

۱. فیض، الوافی، ج ۱۲، ص ۴۰۸.

۲. کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۶۴۱.

۳. ابن سعد، طبقات الکبیر، ج ۳، ص ۲۹.

۴. کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۵۲۵؛ صدوق، عیون أخبار الرضا، ج ۱، ص ۶۵؛ همو، علل الشرائع،

ج ۱، ص ۹۶.

این گزارش ممکن است مربوط به سفر حج در زمان عثمان باشد که اعلام کرد، نیت عمره تمتع نکنید و حضرت علی علیه السلام با آن مخالفت کرد^۱ یا در سفر دیگری به سال ۵۲۹ ق. که با کامل خواندن نماز در منا که عثمان از حضرت خواسته بود با مردم بخواند مخالفت می‌نماید.^۲ امام حسن علیه السلام در موارد حساسی مانند هنگام بدرقه ابوذر (د ۵۳۲ ق.)^۳ و اجرای حد بر ولید بن عقبه (د ۵۶۱ ق.)^۴ همراه پدرشان بودند که سفر حج از این جهت مهم‌تر است. از نظر تاریخی مسلم است، امام حسن علیه السلام در سال ۵۳۵ ق. آخرین سال خلافت عثمان در حج حضور نداشتند و به توصیه پدرش به عثمان کمک می‌کردند.^۵

۳. دوران خلافت امیر المؤمنین علیه السلام و امام در کوفه: از ۱۸ ذی‌حجه سال ۳۵ تا جمادی الاولی سال ۵۴۱ ق.^۶ دوران خلافت علوی و حسنی است. در این دوره، مورخان گزارشی درباره حج‌گزاری امام حسن علیه السلام ارائه نمی‌کنند و نام ایشان، جزو امیرالحاج‌های امیر المؤمنین علیه السلام نیست.^۸ سال ۵۳۶ ق. آغاز جنگ صفین در ذی‌قعدة بود و امام حسن علیه السلام در آن جنگ حاضر شد و امیرالحاج، عبدالله بن عباس بود.^۹

۱. طوسی، تهذیب الأحكام، ج ۵، ص ۸۵؛ وَ كَانَ عَلِيٌّ عَلَيْهِ السَّلَامُ عِنْدَ رِكَائِبِهِ يُلْقِمُهَا حَبْطًا وَ دَقِيقًا.

۲. کلینی، الکافی؛ ج ۴، ص ۵۱۸؛ ذهبی، تاریخ الاسلام، ج ۳، ص ۳۲۸.

۳. کلینی، الکافی، ج ۸، ص ۲۰۶.

۴. ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۲، ص ۱۴۸.

۵. بلاذری، جمل من أنساب الأشراف، ج ۶، ص ۱۸۵.

۶. همان، ج ۳، ص ۷؛ ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۷، ص ۳۶.

۷. بلاذری، جمل من أنساب الأشراف، ج ۳، ص ۲۵۷.

۸. مسعودی، مروج الذهب، ج ۴، ص ۳۰۲.

۹. طبری، تاریخ الطبری، ج ۴، ص ۵۷۶.

تبعات جنگ صفین که حکمیت و جریان جنگ نهروان بود تا سال ۳۸ هـ.ق. ادامه یافت و حضرت در هر سه جنگ حاضر بود.^۱ بعد از نهروان، اولین غارت‌گری معاویه آغاز شد.^۲ در این ناامنی‌ها، امام دوم علیه السلام به حج نرفت؛ زیرا امام علی علیه السلام بر حفظ جان ایشان برای بقای نسل پیامبر صلی الله علیه و آله اهتمام داشت.^۳ خبر حمله به مکه به دست نیروهای معاویه را امام علی علیه السلام به والی مکه داد.^۴ او یزید بن شجره بود که در سال ۳۹ هـ.ق. به مکه رفت و مدعی بود، امیرالحاج است.^۵

ناامنی‌ها در سال چهلیم هجری هم ادامه داشت.^۶ هنگامی که امام حسن علیه السلام در رمضان سال ۴۰ هـ.ق. به خلافت رسید و در کوفه مشغول رسیدگی به امور حکومتی بود، مغیره بن شعبه با مردم حج گزارد.^۷ امام علیه السلام بعد از صلح در جمادی‌الاولی سال ۴۱ هـ.ق. به مدینه بازگشت^۸ و با توجه به مسائل خاص آن دوره در آن سال به حج نرفت.

۴. دوران امامت حضرت علیه السلام: این دوره از سال چهل آغاز می‌شود و تا سال ۴۹ هـ.ق. ادامه دارد که حضور در حج باید از ۴۱ هـ.ق. به بعد باشد. بنابراین، زمانی که برای امام حسن علیه السلام بیست و پنج حج پیاده گزارش می‌شود به این معنا است که از سن حداقل ۱۶ سالگی؛ یعنی سال ۱۸ هـ.ق. تا پایان عمر به جز سال‌های ۳۵ تا ۴۱ هـ.ق. پیاده به حج

۱. ابن عبدالبر، الاستیعاب، ج ۳، ص ۹۳۹؛ ذهبی، تاریخ الاسلام، ج ۳، ص ۵۸۷.

۲. ثقفی، الغارات، ص ۲۸۸.

۳. نهج البلاغه، خطبه ۲۰۴.

۴. همان، نامه ۳۳.

۵. ابن خیاط، تاریخ خلیفه، ص ۱۱۹.

۶. ابن حجر، الاصابه، ج ۱، ص ۴۲۲؛ ثقفی، الغارات، ص ۴۰۴.

۷. ابن عبد البر، الاستیعاب، ج ۱، ص ۳۸۷.

۸. همان.

رفته‌اند. در حالی که انجام بیست و پنج حج، صرف نظر از پیاده رفتن آن هم، قابل اثبات نیست. مگر مدعی شویم، بدون استثنا هر سال به حج مشرف می‌شدند که با توجه به هزینه‌های حج و مشکلاتی که خانواده امام علی علیه السلام داشتند، ممکن نیست. امکان حج پیاده در دو دوره برای امام حسن علیه السلام متصور است. یکی دوران خلفا که مدیریت کاروان‌های اهل بیت علیهم السلام با امیرالمؤمنین علیه السلام بود و گزارشی از پیاده رفتن امام علی علیه السلام و همراهان ایشان از مدینه به مکه برای انجام حج به ما نرسیده است. در نتیجه باید بعد از صلح امام علیه السلام از سال ۴۱ ه.ق. تا آخرین سال عمر آن حضرت علیه السلام را برای حج پیاده تصور کرد. اگر فرض را بر این بگیریم که امام علیه السلام هر سال، پیاده به حج می‌رفت در این دوره، فقط امکان برگزاری هشت حج بوده است. این در حالی است که ما گزارشی درباره هشت و یا ده سال در اقوال گذشته نداشتیم. مگر قول چهارم که بدون بیان تعداد حج بود.

۳-۴. مشکلات حج پیاده و عدم تشویق به آن

پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و ائمه علیهم السلام یاران خود را از حج پیاده در مسیر مدینه تا مکه نهی می‌کردند؛ زیرا سفر پیاده در مسیر طولانی موجب می‌شد، شخص توانش را برای انجام مناسک حج از دست بدهد. پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم وقتی مردی را در مسیر مکه دید که با تکیه بر دو پسرش، این راه را پیاده می‌پیماید در این باره پرسید. آن‌ها پاسخ دادند که او نذر کرده است، پیاده به حج برود. پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم به آن‌ها فرمود: خداوند بی‌نیاز از آزار و شکنجه این مرد است و دستور داد سوار بر مرکب شود.^۱ هم‌چنین، امام صادق علیه السلام در خبر سیف‌تمار به یاران خود توصیه می‌کند، پیاده به حج نروند و حج سواره را افضل می‌شمارد؛ زیرا سبب توانایی بر دعا و عبادت می‌شود.^۲ البته

۱. حاکم، المستدرک، ج ۴، ص ۳۴۰.

۲. کلینی، الکافی، ج ۴، ص ۴۵۶.

فیض کاشانی (د. ۱۰۹۱ ه.ق.) منظور از پیاده‌روی در این خبر را رفتن به مواقف می‌داند، نه پیاده رفتن از مدینه به مکه.^۱

بر اساس خبری، امام مجتبی علیه السلام در سفر حجی، مسیری را پیاده رفتند و این موجب شد که پای ایشان آسیب ببیند و آن حضرت علیه السلام با خرید روغن، آن را درمان کردند.^۲ این خبر نشان می‌دهد که پیاده‌روی در حج، مشکلاتی ایجاد می‌کرد. ما منکر انجام حج پیاده به وسیله امام حسن علیه السلام از مدینه نیستیم. بلکه مدعی هستیم که آمار بیان شده درباره پیاده‌روی از مدینه با گزارش‌های تاریخی سازگار نیست.

نکته جالب این است که امام سجاد علیه السلام (د. ۵۹۵ ه.ق.) سفرهای متعددی سواره به مکه داشته اما گاهی پیاده از مدینه تا مکه را در بیست شبانه روز می‌پیمود.^۳ اما درباره امام حسن علیه السلام چنین اخباری وجود ندارد. این نشان می‌دهد که برای آن حضرت به ندرت، پیاده‌روی در این مسیر رخ داده است. بلکه از خبر کافی که نقل شد، استفاده می‌شود برای امام حسن علیه السلام پیاده‌روی مشکلی ایجاد کرده است. البته، روایت مجوز این کار را می‌رساند. پس آمار باید به روش دیگری باشد که حج پیاده در مشاعر است.

۵. نتیجه

از آنچه بیان شد، روشن می‌گردد که حج پیاده، دو مصداق دارد. اول، حج از مناطق مختلف به مکه که در برخی روایات با تعبیر حج از بلاد و در مواردی حج به سوی بیت‌الله الحرام آمده است و دوم، حج از مکه به منا و عرفات است. حج‌های پیاده امام حسن علیه السلام و

۱. فیض، الوافی، ج ۱۲، ص ۴۰۸.

۲. کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۴۶۳.

۳. اربلی، کشف الغمّة، ج ۲، ص ۸۶.

امام حسین علیه السلام را باید پیاده‌روی در هنگام انجام مناسک حج دانست، نه پیاده‌روی از مدینه به مکه.

خبر رفاعه، بهترین توجیه برای تفسیر حج پیاده امام علیه السلام است و باید آن را درباره پیاده‌روی در مسیر مکه تا عرفات دانست. امکان انجام حج پیاده در این مسیر، قبل از دوران امامت نیز ممکن بوده است، اما نمی‌توان بیست حج را حتمی دانست و می‌توان بیش از ده حج برای امام علیه السلام تصور کرد. با این توجیه، فرضیه مقاله اثبات می‌شود که منظور پیاده‌روی از مدینه به مکه نبوده است. بلکه منظور، پیاده‌روی از مکه به عرفات و مواقف است و اکنون، چنین حج پیاده‌ای برای تمام زائران خانه خدا الگو است.

در بررسی دوره‌های مختلف زندگی امام علیه السلام بیان شد که امکان پانزده، بیست و یا بیست و پنج حج پیاده از مدینه به مکه میسر نبوده است و این ادعا با حقایق تاریخی دوران زندگانی ایشان ناسازگار است. اگر منظور از حج پیاده را پیاده رفتن از مکه به مواقف و مشاعر بدانیم، در چنین صورتی می‌توان آمار بیست حج را که در اخبار شیعه آمده است، پذیرفت.

سیره امام علیه السلام از دوران جوانی این گونه بوده است. آن حضرت علیه السلام در دوران خلفا که با پدرش، امیرالمؤمنین علیه السلام به حج مشرف می‌شد، مسیر مکه تا مواقف را پیاده می‌رفت و منظور از حج‌های متعدد ایشان، قبل از امامت و در دوران امامت است. البته این بدان معنا نیست که در مسیر مدینه، هیچ‌گاه حج پیاده انجام نداده است. بلکه آمار نقل شده، این مطلب را می‌رساند که این تعداد حج پیاده در رفتن به مشاعر بوده است.

یکی از فواید و ثمرات عملی این تحقیق و این دیدگاه این است که چنانچه برای زائران خانه خدا بیان شود که امام حسن علیه السلام مسیر مکه تا منا را که شب ماندن در آن مستحب است و بعد تا عرفات و از آن‌جا به مشعر، سپس تا منا پیاده می‌رفتند و این سیره مداوم آن حضرت علیه السلام بود، بخشی از مشکلات زائران حج حل می‌گردد.

به ویژه که در سال‌های اخیر، حجاج مرد مسیر مشعر تا منا را باید پیاده حرکت کنند و یا در مسیرهای نزدیک، پیاده از منا به مکه آیند. دانستن این نکته، سبب آرامش روانی زائران می‌شود و توان تحمل آنان را در مشاعر بالا می‌برد. یکی دیگر از ثمرات آن، اجتناب از بیان آمار اغراق آمیز مخالف با واقعیت‌های تاریخی است که زائران با توجه به آن‌ها، امکان پیروی از معصومان علیهم‌السلام را برای خود غیر ممکن می‌شمارند.

منابع

۱. ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبة الله، شرح نهج البلاغه، قم: مکتبه آیه الله مرعشی، ۱۴۰۴ ه.ق.
۲. ابن اثیر، عزالدین علی بن محمد جزری، أسد الغابة فی معرفة الصحابه، بیروت: دار الفکر، ۱۴۰۹ ه.ق.
۳. ابن اثیر، مبارک بن محمد، المختار من مناقب الأخیار، العین: مرکز زاید للتراث و التاریخ، ۱۴۲۴ ه.ق.
۴. ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی، صفة الصفوه، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۲۳ ه.ق.
۵. ابن حجر، ابوالفضل احمد بن علی عسقلانی، الإصابة فی معرفة الصحابه، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۵ ه.ق.
۶. ابن خلیفه، ابو عمرو لیثی، تاریخ خلیفه بن خیاط، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۵ ه.ق.
۷. ابن سعد، محمد، طبقات الکبیر، تحقیق علی محمد عمر، قاهره: مکتبه الخانجی، ۱۴۲۱ ه.ق.
۸. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، مناقب آل أبی طالب علیهم السلام، قم: علامه، ۱۳۷۹ ه.ق.
۹. ابن عبدالبر، ابوعمریوسف بن عبدالله، الإستیعاب فی معرفة الأصحاب، تحقیق علی محمد بجاوی، بیروت: دار الجیل، ۱۴۱۲ ه.ق.
۱۰. ابن عساکر، أبو القاسم علی بن حسن، تاریخ مدینه دمشق، تحقیق علی شیری، بیروت: دار الفکر، ۱۴۱۵ ه.ق.
۱۱. ابن فندق، ابوالحسن علی بن زید بیهقی، لباب الأنساب و الألقاب و الأعقاب، تحقیق سید مهدی رجائی، قم: مکتبه آیه الله العظمی مرعشی، ۱۴۱۰ ه.ق.
۱۲. ابونعیم اصفهانی، احمد بن عبدالله، حلیة الأولیاء و طبقات الأصفیاء، بیروت: دار الکتب العربی، ۱۴۰۵ ه.ق.
۱۳. _____، معرفة الصحابه، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۲۲ ه.ق.
۱۴. احمدی ندوشن، محمدرضا، «سیره اخلاقی و اجتماعی امام حسن علیه السلام از نگاه مستشرقان»، مجموعه مقالات همایش بین المللی سبط النبی امام حسن مجتبی علیه السلام، ج ۳، قم: مجمع جهانی اهل بیت، ۱۳۹۳.

۱۵. اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمّة فی معرفة الأئمة، تبریز: هاشمی، ۱۳۸۱ ه.ق.
۱۶. ارزقی، ابوالولید محمد بن عبدالله، أخبار مکتة و ما جاء فیها من الآثار، تحقیق رشدی صالح ملحس، بیروت: دار الاندلس، ۱۴۱۶ ه.ق.
۱۷. اکبرنژاد، مهدی، امام حسن و امام حسین علیهما السلام در روایات اهل سنت، قم: بوستان کتاب، ۱۳۹۰.
۱۸. انصاریان، حسین، حج در آیین عرفان، تهران: مشعر، ۱۳۸۶.
۱۹. اهوازی، حسین بن سعید کوفی، الزهد، قم: مطبعة العلمیه، ۱۴۰۲ ه.ق.
۲۰. برقی، احمد بن محمد بن خالد، المحاسن، قم: دار الکتب الإسلامیة، ۱۳۷۱ ه.ق.
۲۱. بیهقی، أحمد بن الحسین، سنن الکبری، بیروت: دار المعرفة، ۱۴۱۳ ه.ق.
۲۲. یزار، احمد بن عمرو، البحر الزخار، تحقیق محفوظ الرحمن زین الله، بیروت: مؤسسه علوم القرآن، مکتبه العلوم والحکم، ۱۴۰۹ ه.ق.
۲۳. بلاذری، احمد بن یحیی، جمل من أنساب الأشراف، تحقیق سهیل زکار، بیروت: دار الفکر، ۱۴۱۷ ه.ق.
۲۴. جمعی از محققین، اعلام الهدایة الامام الحسن المجتبی علیه السلام قم: المجمع العالمی لاهل البیت، ۱۴۲۲ ه.ق.
۲۵. حاکم نیشابوری محمد، المستدرک علی الصحیحین، تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۱ ه.ق.
۲۶. حرعاملی، محمد بن حسن، تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة، قم: مؤسسه آل البیت علیهم السلام، ۱۴۰۹ ه.ق.
۲۷. حسینی، داود، حج در سیره و سخنان امام حسن و امام حسین علیهما السلام تهران: مشعر، ۱۳۹۷.
۲۸. حمیری، عبدالله بن جعفر، قرب الإسناد، قم: مؤسسه آل البیت علیهم السلام، ۱۴۱۳ ه.ق.
۲۹. خانجانی، قاسم، «امام حسن علیه السلام از دیدگاه اهل سنت»، مجموعه مقالات همایش بین المللی سبط النبی امام حسن مجتبی علیه السلام ج ۳، قم: مجمع جهانی اهل بیت، ۱۳۹۳.
۳۰. مهدوی دامغانی، محمود و باغستانی، اسماعیل، «حسن بن علی امام»، دانشنامه جهان اسلام، تهران: بنیاد دایرة المعارف اسلامی، ۱۳۸۸.

۳۱. ذهبی، شمس‌الدین، *تاریخ الاسلام*، تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، بیروت: دار الکتب العربی، ۱۴۱۳.ق.
۳۲. راوندی، قطب‌الدین، سعید، *فقه القرآن*، قم: کتابخانه آیه الله مرعشی، ۱۴۰۵.ق.
۳۳. رسولی محلاتی، سید هاشم، *زندگانی امام حسن مجتبی علیه السلام*، قم: بوستان کتاب، ۱۳۹۰.
۳۴. رضایی، علی‌اکبر، *تاریخ اسلام از وفات پیامبر صلی الله علیه و آله تا سقوط بنی‌امیه*، تهران: مشعر، ۱۳۹۲.
۳۵. رهبر، محمدتقی، *ابعاد سیاسی و اجتماعی حج*، تهران: مشعر، ۱۳۷۷.
۳۶. زبیری، مصعب بن عبدالله، *نسب قریش*، قاهره: دار المعارف، ۱۹۹۹.م.
۳۷. سبحانی، جعفر، *موسوعة الفقهاء*، قم: مؤسسه الامام الصادق علیه السلام، ۱۴۱۸.ق.
۳۸. سیفی، فاطمه، «فضایل و مناقب امام حسن مجتبی علیه السلام از دیدگاه اهل سنت»، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی سبط‌النبی امام حسن مجتبی علیه السلام، ج ۳، قم: مجمع جهانی اهل‌بیت، ۱۳۹۳.
۳۹. صادقی، اردستانی احمد، *حج از میقات تا میعاد*، تهران: مشعر، ۱۳۸۵.
۴۰. صدوق، محمد بن علی، *الأمالی*، تهران: کتابچی، ۱۳۷۶.
۴۱. _____، *عیون أخبار‌الرضا علیه السلام*، تهران: نشر جهان، ۱۳۷۸.ق.
۴۲. _____، *من لا یحضره الفقیه*، تحقیق علی‌اکبر غفاری، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۰۴.ق.
۴۳. صنعانی، عبدالرزاق، *المصنف*، تحقیق حبیب الرحمن اعظمی، بیروت: مکتب‌الاسلامی، ۱۴۰۳.ق.
۴۴. طوسی، محمد بن حسن، *الاستبصار فیما اختلف من الأخبار*، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۹۰.ق.
۴۵. _____، *تهذیب الاحکام*، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷.ق.
۴۶. _____، *رجال الطوسی*، تحقیق جواد قیومی اصفهانی، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۳۷۳.ق.
۴۷. _____، *فهرست کتب الشیعه و اصولهم و أسماء المصنّفین و أصحاب الأصول*، قم: ستاره، ۱۴۲۰.ق.

۴۸. _____، *المبسوط فی فقه الامامیه*، تهران: مکتبه المرتضویه، ۱۳۸۷ه.ق.
۴۹. علامه حلی، حسن بن یوسف بن مطهر، *کشف الیقین فی فضائل امیر المؤمنین علی*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۴۱۱ه.ق.
۵۰. فیروزی آبادی، محمد بن یعقوب، *قاموس المحيط*، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۵ه.ق.
۵۱. فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی، *الوافی*، اصفهان: کتابخانه امام امیر المؤمنین علی علیه السلام، ۱۴۰۶ه.ق.
۵۲. قرائتی، محسن، حج، تهران: معاونت آموزش و تحقیقات حج، بی تا.
۵۳. کلینی، محمد بن یعقوب، *الکافی*، تحقیق علی اکبر غفاری، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ه.ق.
۵۴. مجلسی، محمد باقر، *بحار الانوار*، چاپ دوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ه.ق.
۵۵. _____، *مرآت العقول*، چاپ دوم، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۰۴ه.ق.
۵۶. محقق، محمد اکبر، *حج گنجینه اسرار*، تهران: مشعر، ۱۳۹۰.
۵۷. محمدی، رمضان، *پرسمان قرآنی حج*، تهران: مشعر، ۱۳۸۸.
۵۸. مسعودی، علی بن حسین، *مروج الذهب*، تحقیق اسعد داغر، قم: انتشارات هجرت، ۱۴۰۹ه.ق.
۵۹. نجاشی، احمد بن علی، *رجال النجاشی*، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۳۶۵.
۶۰. نووی، یحیی بن شرف، *تهذیب الأسماء و اللغات*، تحقیق عامر غضبان و عادل مرشد، دمشق: دار الرساله العلمیه، ۱۴۳۰ه.ق.

